
بررسی دیدگاه‌های کلامی و عرفانی احمد خانی

نگارنده: قانع خورشید

ویراستار: اقبال عزیز

خورشید، قانع، ۱۳۶۲-

بررسی دیدگاه‌های کلامی و عرفانی احمد خانی

نگارنده قانع خورشید؛ ویراستار: اقبال عزیزی.

تهران: نشر احسان، ۱۴۰۰. مشخصات ظاهری: ۴۶۳ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۴۹-۷۸۰-۱

موضوع: خانی، احمد بن الیاس، ۱۰۶۱-۱۱۱۹ق-دیدگاه درباره کلام اشعری

موضوع: دیدگاه درباره عرفان عرفان - کلام اشعری.

شناسه افزوده: عزیزی، اقبال، ۱۳۶۹-، ویراستار.

رده بندی کنگره: ۲۸۰BP

رده بندی دیویی: ۸۹۲۴/۲۹۷ شماره کتابشناسی ملی: ۷۶۳۰۹۹۶

تهران، خیابان انقلاب، رویه روی دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده، شماره ۴۰۶.

www.nashrehsan.com

تلفن: ۶۶۹۵۴۴۰۴

بررسی دیدگاه‌های کلامی و عرفانی احمد خانی

مولف: قانع خورشید

ویراستار: اقبال عزیزی

ناشر: نشر احسان

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

چاپ خانه: مهارت

نوبت چاپ: اول- ۱۴۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۴۹-۷۸۰-۱

بررسی دیدگاه های کلامی
و عرفانی احمد خانی

۱۰۳۳۱۹ ریبال ۷۰۰۰۰۰
سراحدان

فهرست مطالب

۱۵	..... مقدمه
۲۳	..... زندگی‌نامه احمد خانی و اوضاع فرهنگی
۲۵	..... زندگی‌نامه خانی
۲۵	..... نام و لقب احمد خانی
۲۸	..... تاریخ ولادت و رحلت
۳۱	..... محل تولد و درگذشت خانی
۳۳	..... خاندان خانی، پدر و مادر احمد خانی
۳۴	..... خواهر و برادران خانی
۳۴	..... زن و فرزندان خانی
۳۵	..... اوضاع سیاسی، اجتماعی و علمی دوران احمد خانی
۴۹	..... آگاهی و توانایی علمی خانی
۵۴	..... آشنایی خانی با ادبیات فارسی و شاعران ایران
۵۹	..... آثار خانی
۵۹	..... قسمت اول آثار خانی

- ۵۹..... نووبارا بچووکان (نووبه‌هارا بچووکان):
- ۶۳..... منظومه عه‌قیدا ئیمانی یا (عه‌قیده نامه):
- ۶۵..... مم و زین .....
- ۷۰..... الف: خلاصه داستان مم و زین.....
- ۷۳..... ب: علت نوشتن مم و زین .....
- ۷۸..... ج: چاپ و ترجمه‌های مم و زین .....
- ۸۶..... دیوان اشعار (دیوانی نه‌حمه‌دی خانی).....
- ۹۰..... قسمت دوم: آثار منسوب به خانی .....
- ۹۰..... سیسبان .....
- ۹۱..... قه‌ولی هه‌سپی ره‌ش (سخن اسب مشکلی).....
- ۹۲..... داستان یوسف و زلیخا .....
- ۹۳..... داستان لیلی و مجنون .....
- ۹۴..... تحفة العوام .....
- ۹۴..... کتابی در جغرافیا و فلک .....
- ۹۴..... نهج الأنام.....
- ۹۴..... سكرات الموت.....
- ۹۵..... جایگاه و اهمیت خانی.....
- ۹۶..... اهمیت خانی در ادبیات کردی .....
- ۱۰۰..... اهمیت خانی در ادبیات کودکان.....
- ۱۰۱..... اهمیت خانی در ادبیات عرفانی .....
- ۱۰۲..... اندیشه ملی‌گرایی نزد خانی و اهمیت آن .....
- ۱۱۱..... فصل اول.....

- ۱۱۱..... کلام احمد خانی و بررسی برخی از دیدگاه‌های کلامی او
- ۱۱۳..... کلام خانی
- ۱۱۳..... درباره علم کلام
- ۱۱۴..... متکلم بودن خانی
- ۱۱۷..... گرایش کلامی خانی
- ۱۱۷..... نوآوری‌های خانی در کلام
- ۱۲۳..... ترجمه فارسی متن عقیده نامه احمد خانی
- ۱۲۷..... منابع معرفت احمد خانی
- ۱۲۸..... نظر فلاسفه در مورد منابع شناخت
- ۱۳۴..... منابع معرفت خانی
- ۱۳۸..... کشف و اعتبار آن در معرفت‌شناختی
- ۱۴۸..... مبحث ایمان و مسائل پیرامون آن
- ۱۴۸..... حقیقت ایمان و ارکان و شروط آن
- ۱۶۸..... کاهش و افزایش ایمان:
- ۱۷۱..... مراتب ایمان و ایمان مقلد
- ۱۸۰..... گناه و کبائر و منافات با ایمان
- ۱۸۳..... لعنت کردن شخص معین
- ۱۹۴..... ملائکه، جن و شیاطین
- ۱۹۵..... دلیل وجود ملائکه، جن و شیاطین
- ۱۹۶..... ملائکه
- ۱۹۹..... ماده خلقت فرشتگان
- ۲۰۲..... ویژگی‌ها و صفات ملائکه

۲۰۵.....	شبهه هاروت و ماروت.....
۲۰۷.....	اصناف فرشتگان و وظائف آنها.....
۲۱۳.....	افضلیت میان انسان و ملائکه.....
۲۲۵.....	جن.....
۲۳۰.....	تفاوت جن و ملائکه.....
۲۳۲.....	اصناف و صفات جن.....
۲۳۶.....	ابلیس و شیاطین.....
۲۴۳.....	نبوت و مباحث پیرامون آن از دیدگاه خانی.....
۲۴۴.....	نبوت و رسالت در لغت و اصطلاح.....
۲۴۵.....	ممتنع پنداشتن نبوت و انکار بعثت انبیا.....
۲۵۴.....	حقیقت نبوت.....
۲۶۷.....	نبوت زنان.....
۲۷۰.....	لقمان و اسکندر ذوالقرنین.....
۲۷۷.....	معجزه و کرامات.....
۲۸۰.....	عصمت انبیا.....
۲۸۳.....	فصل دوم .....
۲۸۳.....	عرفان خانی و بررسی برخی از دیدگاه‌های عرفانی او.....
۲۸۵.....	درباره حقیقت عرفان و عارف‌بودن احمد خانی.....
۲۹۲.....	گرایش عرفانی خانی و طریقت او در تصوف.....
۲۹۵.....	نوآوری‌های خانی در ادبیات عرفانی.....
۲۹۸.....	بررسی برخی از دیدگاه‌های عرفانی خانی.....
۲۹۹.....	جهان بینی عرفانی خانی و وحدت وجود و شهود.....

۳۲۱	مراتب و مدارج سلوک عرفانی و طی کردن راه رسیدن به حق
۳۲۱	درباره سلوک عارف و سفر عرفانی
۳۳۲	تعریف مقام و شماره مقامات
۳۳۶	مقامات طریقت نزد خانی
۳۵۶	کوشش بنده و کشش حق
۳۶۰	زبان سمبلیک در ادبیات عرفانی و نمادهای عاشقی
۳۶۱	رود جاری
۳۶۴	گل
۳۶۸	بلبل
۳۷۶	پروانه
۳۸۹	شمع
۳۹۷	مسأله ابلیس
۳۹۷	ابلیس و مسأله شر از دیدگاه خانی
۴۲۷	خلاصه بحث ابلیس در عرفان خانی
۴۲۹	نتیجه گیری کتاب
۴۳۳	کتابشناسی
۴۳۳	منابع عربی
۴۴۹	منابع فارسی
۴۵۷	منابع کردی
۴۶۲	منابع انگلیسی
۴۶۲	نسخه های خطی
۴۶۲	مقالات

مقدمه

جهان اسلام شامل ملت‌های مختلفی است و هر ملتی، شخصیت‌های علمی، فلسفی، ادبی و سیاسی برجسته خود را دارد. به اسباب و علت‌های گوناگونی برخی از این شخصیت‌ها در برخی از کشورها و میان بعضی از ملیت‌ها ناشناخته می‌مانند. یکی از واجبات فرهنگی و اخلاقی انسان در قبال چنین کسانی، این است که به معرفی هر چه بیشتر اندیشه آنان برآید. احمد خانی، یکی از برجسته‌ترین و معروف‌ترین چهره‌های ادبی، کلامی و عرفانی کرد در قرن هفده میلادی است. او نظر بسیاری از خاورشناسان را به خود جلب کرده است و تحقیقات زیادی درباره شخصیت او و اندیشه‌های سیاسی‌اش نوشته‌اند. علیرغم این که اندیشه‌های سیاسی، فرهنگی، کلامی و عرفانی خانی از اهمیت زیادی برخوردار است، ولی تا به حال، کتابی مقایسه‌ای و شایسته در مورد اندیشه‌های کلامی و عرفانی ایشان، به خصوص به زبان فارسی نوشته نشده است، لذا برآمدن به چنین کتابی، برای معرفی وی به فرهنگ فارسی و محققین فارسی زبان، لازم و مهم است. خانی در علم کلام، تابع مکتب اشعری بوده و در برخی مسائل جزئی هم دیدگاه خاص خویش را ارائه کرده که با رأی رایج مکتب اشعری سازگاری ندارد. در عرفان هم، نگرشی

وحدت وجودی دارد و از پیروان مکتب عرفان عاشقانه و عرفان جمالی، به حساب می‌آید.

این کتاب، تحقیقی بنیادی - کاربردی است؛ یعنی پژوهشی است که برخی از نتایج حاصل از آن نظری است و هیچ نیازی را برطرف نمی‌کند و بخش دیگری از آن، در رفع نیازهای فکری و روحی فرد مسلمان و جامعه اسلامی و در حل مشکلات فردی یا جامعه‌ای، به کار می‌آید، زیرا که نویسنده آن کوشیده است تا از راه بیان دیدگاه‌های کلامی و عرفانی احمد خانی و مقایسه آن با نظرات دیگر مکاتب اسلامی، به نتیجه‌ای برسد که گوشه‌ای از نیازهای فکری و وجودی افراد جامعه، به خصوص جامعه اسلامی را، رفع کند و به پرسش‌های عقیدتی و عرفانی آنان پاسخ دهد.

اغلب سؤالات بنیادی، وجودی، فکری و عقیدتی انسان در همهٔ عصور یکی هستند و یا حداقل با هم تشابه دارند. نخبگان، اعم از فیلسوفان، متکلمان و عارفان کوشیده‌اند تا به نیابت از روح پویای انسان و عقل من فکر او، با این مسائل برخورد کنند و دربارهٔ آن، نظرات دقیق و تفکرات ژرف و عمیقی را ارائه دهند و به پاسخ قانع‌کننده‌ای دست یابند. لذا تحلیل و بررسی دیدگاه و نظرات هر فیلسوف، متکلم و عارفی در هر زمانی که بوده باشد، برای رفع نیازهای فکری و قلبی عصرهای بعدی کارساز و پر سود خواهد بود؛ به شرط این‌که پژوهشگر توفیق پیدا کند تا مطالب پژوهشش را با مسائل روز و پرسش‌های بنیادی افراد جامعه و زمان خویش، ارتباط دهد و به گونه‌ای به موضوعات بپردازد که پویایی و زنده بودنش را حفظ کند.

احمد خانی یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین شخصیت‌های ادبی، کلامی و عرفانی گُرد است، در خیلی از مسائل کلامی و عرفانی میان عالمان و ادیبان گُرد، پیش‌گام بوده و به طوری قلم خود را به کار برده که علیرغم مختصر بودن نوشته‌هایش

و فشرده بودن مطالبی که مطرح کرده است، برای آنان که پس وی آماده‌اند، الگو قرار گرفته و مجموعه عظیمی از ادیبان و دانشمندان اصول دین و عارفان از وی پیروی کرده‌اند. در کتاب‌هایی که از خود به جای گذاشته است، به موضوعات ریشه‌ای و مهمی در کلام و عرفان پرداخته است و اگر با یک سطر هم شده، به مسائل مهم و اساسی اشاره کرده است. علاوه بر این‌ها، احمد خانی از نخستین دانشمندان و صاحب نظرانی است که به زبان کُردی آثار خویش را نوشته‌اند.

بنابراین، دیدگاه‌های ایشان از طرفی شالوده نظرات اغلب علما و صاحب نظران کُرد، و از طرفی دیگر نمونه‌ای از تفکر رایج میان متکلمان و عارفان آن عصر دنیای اسلام، به حساب می‌آید. لذا پرداختن به این دیدگاه‌ها، به مثابه بررسی نظر اکثریت متکلمان و عارفان کُرد - و حتی جهان اسلامی در آن دوران - است. بنابر آنچه قبلاً گفته شد، که اهل کلام و اهل عرفان از دغدغه‌های فکری، روحی انسان (بما هو انسان) تعبیر کرده‌اند، بررسی دیدگاه‌های این متکلم و عارف برای رفع نیازهای انسان امروزی هم، کارساز و نافع است. بر این پایه، نگارنده امیدوار است که بخشی از کتابش کاربردی و پاسخ‌گوی برخی از سؤالات جویندگان دانش و تشنگان آب زلال معرفت باشد. نگارنده کوشیده است از راه بررسی برخی از دیدگاه‌های کلامی و عرفانی احمد خانی و مقایسه بعضی از آن با دیگر دیدگاه‌های کلامی و عرفانی مکاتب مختلف، و ارائه برخی از نظرات ویژه خود، به نتیجه‌ای برسد که در حل بعضی از مشکلات فکری و رفع نیازهای معرفتی مسلمانان امروز سودی داشته باشد.

معرفی اندیشمند و صاحب نظری همچو خانی، به جامعه فکری، علمی ایران، و شرح و تحلیل برخی از دیدگاه‌های کلامی و عرفانی ایشان، موضوع این کتاب است. البته به قدری اندک از نظرات خانی در مورد برخی از مسائل اکتفا شده است، به آن

امید که شاید در آینده کسان دیگری بحث را ادامه دهند و درباره دیدگاه خانی در دیگر مسائل کلامی و عرفانی، تحقیق کنند.

نویسنده کتاب، هر چند به چند موضوع معین کلامی و عرفانی پرداخته و فرصت آن را نداشته است که به همه آن چه خانی درباره آن مطالب ارائه داده و نظر خویش را مطرح نموده، بپردازد، ولی سعی کرده که آن موضوعات معین را دقیق بررسی کند و از همه جوانب به آن بنگرد و آن را با دیدگاه دیگر مکاتب کلامی و عرفانی، تطبیق دهد. و از آن جا که در این مسائل تا دیدگاه‌های دیگران به درستی تعریف نشود و روشن نگردد، دیدگاه خانی هم به خوبی مشخص نمی‌شود، نویسنده ناگزیر بوده مفضلاً آن دسته از مسائل را که خانی مورد بحث قرار داده است، نزد بقیه مکاتب کلامی و عرفانی هم پیگیری و سپس با آراء خانی مقایسه کند، و لذا در برخی موارد، خود خانی در ظاهر فراموش می‌شود، ولی در حقیقت خانی و نظرات او اصل است و بررسی نظرات و آراء دیگر مکاتب، برای بیشتر روشن شدن رأی و دیدگاه‌های ایشان است.

هر چند نویسندگان زیادی درباره احمد خانی و به خصوص داستان مم و زین، مقالات و کتاب‌های فراوانی را نوشته‌اند، اما اغلب آن نوشتارها به جنبه سیاسی و رسوم اجدادی گذشته‌های موجود در داستان و نظرات ملی‌گرایانه خانی، پرداخته‌اند و کم‌تر به مسائل عرفانی و کلامی او توجه کرده‌اند، تا به حال تحقیقی کامل و دقیق در مورد نظرات و دیدگاه‌های کلامی و عرفانی خانی که در آن بررسی اندیشه‌های ایشان و مقایسه آن با نظرات دیگر عرفای جهان اسلام، مثل غزالی، ابن عربی، سرهندی و غیره، شده باشد، نوشته نشده است. اگر کاری هم صورت گرفته باشد، بیشتر روی یکی از نوشته‌های ایشان بوده و در حد اطلاع نگارنده، هیچ کسی روی مجموعه آثار خانی کار نکرده و دیدگاه‌های ایشان را در تمام آثارشان پیگیری نکرده

است. در حالی که خانی یکی از سرآمدان ادبیات عرفانی در فرهنگ و ادبیات کُردی است و شناختن طرز تفکر ایشان، به مثابه شناسایی یکی از ستون‌های عرفان و ادبیات کردی است.

به ویژه، وقتی دیده می‌شود که به زبان فارسی هیچ تحقیق سزاواری اعم از کتاب، پایان‌نامه و مقاله پژوهشی در مورد ایشان نوشته نشده است، بیشتر معلوم می‌گردد که برای تحلیل و توضیح دادن دیدگاه‌های کلامی و عرفانی خانی و بحث در مورد خواستگاه اندیشه‌ها و نوآوری‌هایشان، چنین نگارشی ضروری است. در نوشتن این کتاب چند هدفی مد نظر قرار گرفته است، که مهم‌ترین آن اهداف، در نقاط زیر خلاصه می‌شوند:

اول: بررسی برخی از دیدگاه‌های کلامی احمد خانی و تطبیق دادن آن با عقاید فرق اسلامی و به خصوص اشعریان، و جستجوی نوآوری‌های خانی در عقاید اشعری و مقایسه کردن نظراتشان با آرای دیگر متکلمین بزرگ اشعری و تحقیق نظرات مخالفینشان.

دوم: بررسی برخی دیدگاه‌های عرفانی احمد خانی و تحقیق در مسلک عرفانی ایشان و مقایسه آن با دیدگاه‌های دیگر عرفای اسلامی.

سوم: معرفی یکی از عارفان و بزرگان کُرد به فرهنگ ایرانی و خوانندگان فارسی‌زبان، زیرا که تا به حال تحقیقی قابل و لایق به ایشان به زبان فارسی به رشته تحریر در نیامده است. به آن امید که این نوشتار، در آینده موضوعی برای مقایسه نظرات و اندیشه‌های این اندیشمند با نظرات عارفان و متکلمان دیگر شود و دریچه‌ای برای نداشتن مقالات و کتاب‌های متعدد باز کند.